

УДК 82 (477) (092) Єфремов

МЕЛЕНЧУК О. В.

С. ЄФРЕМОВ ПРО ВЗАЄМИНИ Т. ШЕВЧЕНКА І П. КУЛІША

У статті досліджено рецепцію С. Єфремова взаємин Т. Шевченка і П. Куліша. З'ясовано причини складності їх стосунків крізь призму інтересів та ідейно-естетичних поглядів.

Ключові слова: антагонізм, нахили, протиріччя, соціальна нерівність.

В українському літературознавстві нині існує чимало наукових розвідок щодо історії взаємин П. Куліша і Т. Шевченка. Цією проблемою цікавилися М. Євшан, О. Грушевський, В. Білозерський, М. Слабченко, І. Айзеншток, П. Зайцев, В. Петров, Є. Кирилюк та ін. С. Єфремов, який належить до числа авторитетних шевченкознавців кінця ХІХ – перших десятиліть ХХ століття, вважав, що існуючі досліди науковців у цьому напрямку характеризуються в основному поверховим баченням проблеми й «тільки біографи обох письменників (з одного боку Чалий і Кониський, з другого – Маковей та Шенрок) спинялися епізодично на окремих моментах отих стосунків, маючи до того ж, як до Куліша, подекуди апологетичні завдання» [6, 277]. С. Єфремов, попри численні напрацювання в галузі шевченкознавства, не міг оминати і цього дражливого питання, тому прагнув дати найбільш повну науково-критичну оцінку непростим взаєминам Куліша та Шевченка. Зараховуючи П. Куліша до трійки світочів українського громадсько-культурного життя 40-60-х рр. ХІХ ст. (Шевченко, Костомаров, Куліш), С. Єфремов виснує, що по смерті Шевченка Куліш стає «признаним загально головою й привідцею в нашому письменстві» [2, 288]. На переконання С. Єфремова, це був письменник, на творчості якого виховувалася й «навчалася українства» молодь 90-х років і в особі Куліша була «не сама історія, а й жива ще сучасність, [...] значною мірою неясна, не розгадана, загадкова» [2, 288]. З огляду на притаманну П. Кулішу «загадковість», її нерозгадану природу, це, мабуть, найбільше викликало

інтерес у дослідників пізнати таємниці творчої натури письменника. У С. Єфремова є кілька публікацій, в яких він з'ясовує природу настроїв П. Куліша, їх мінливість («До біографії Куліша», Новий похорон Куліша» (газета «Рада», 1908), «Без синтезу. Пам'яті П. Куліша («Рада», 1912), «Провіяний Куліш» (1927)). Подекуди статті С. Єфремова, присвячені П. Кулішу, вже розглядалися сучасними науковцями, зокрема А. Градовським («С. Єфремов про дезидерати в кулішезнавстві») та В. Пономарьовою («Життєва драма Пантелеймона Куліша в інтерпретації Сергія Єфремова»). Однак, уникаючи повторювань, не ставимо собі завданням аналізувати статті С. Єфремова про Куліша, а тільки спробуємо акцентувати увагу на особливостях особистої вдачі Куліша в контексті історії взаємин із Т. Шевченком.

Найповнішим і найдостовірнішим джерелом інформації, яке виказує погляд С. Єфремова на характер взаємовідносин Куліша і Шевченка, по сьогодні залишаються коментарі у IV томі «Повного зібрання творів Тараса Шевченка» під загальною редакцією С. Єфремова: «Щоденні записки (Журнал)» (1927). Коментуючи персоналію «Куліш Пантелеймон Олександрович» (Т. IV, с. 275—285), С. Єфремов замість стислого коментаря подає стільки інформації, що вона вписується в окрему самодостатню статтю. У цьому матеріалі С. Єфремову вдається показати й розкрити природу взаємовідносин П. Куліша і Т. Шевченка. Коментатор-дослідник порушує проблему встановлення точної дати першого знайомства П. Куліша та Т. Шевченка, розмірковує над причиною складності їх стосунків, акцентує інтереси, характери обох письменників, виділяє спільне та відмінне у способі життя, наголошує на ідейно-естетичних уподобаннях. С. Єфремов усе ж переконаний, що письменники зацікавилися один одним з першого їхнього спіткання, «бо ж інтереси в їх були спільні, хоча вдачі й нахили цілком різні» [6, 278]. Осмислюючи причину певної обопільної неприязні письменників, Єфремов у першу чергу вказує на особливості їхніх характерів: «Видимо, коректному, розважному, уміркованому й статечному, з мріями про

аристократичну свою вдачу Кулішеві кипуча безпосередність та непомірованість молодого Шевченка з його життям художника-богеми здалася тим «цинізмом», якого не міг ніколи стерпіти Куліш; обидва письменники, зійшовшись близько інтересами, разом з тим певне завжди почували між собою якусь дистанцію, якийсь холодок, що повівав між їми» [6, 278]. Інша причина, яка провокувала неприязнь, за словами С. Єфремова, криється у бінарності поглядів П. Куліша стосовно особи Т. Шевченка, і вона є найголовнішою. «Але ставлячи так високо поетичний талант Шевченка, – пише С. Єфремов, – хоча й з деякими, як згодом побачимо, хитаннями, Куліш інакше ставився до особи поета. Ми вже знаємо признання Куліша, що він з першого разу «не зовсім уподобав Шевченка за його цинизм, зносив його нориви ради його таланту». Питання про «цинізм» Шевченка та його «норови» ми облишимо на боці, бо специфічне витолковування у Куліша цих слів занадто вже б'є в вічі. Не в цьому бо «цинізмі» та й не в «норовах» сила, а в тому двоїстому погляді, що викохав сам Куліш на свого геніяльного сучасника, якого він узивав і другом, і братом, але ставився не завжди по-дружньому і вже менш усього по-братерському» [6, 281]. Приватне листування обох письменників, на думку С. Єфремова, є найкращим джерелом до повного розуміння особливостей їх взаємин. Це той документ, у якому правдиво відтворено внутрішній світ людини, її думки та характер, світобачення тощо. Оскільки питання стосунків Куліша та Шевченка залишалось ще недостатньо вивченим за браком матеріалів, С. Єфремов, користуючись лише першоджерелами (приватна кореспонденція письменників та автобіографічна праця П. Куліша «Жизнь Кулиша») на основі їх детального аналізу, доводив наступне: «[...] Шевченко так чи інакше протестував був проти диктаторства Кулішевого в письменстві; Шевченко більш цінючи безпосередній порив натхнення, аніж холодне розумування, боявся і за свої, і за інших письменників твори, коли вони потрапляли до рук розважному Кулішеві. І це стерпіти самолюбному Кулішеві було над силу. Стосунки хололи, рвалися. Смерть Шевченка була

наче трохи загірла Кулішеві спогади, але тільки на якийсь час. Щоб з тим більшою потім різкістю вирвалось нерозважне слово осуду» [6, 284]. По відході поета у вічність П. Куліш справді наважується на похвальні одкровенні записи про Шевченка, які зафіксовано у циклі публіцистично-розповідних творів «Листи з хутора», зокрема в листі III («Чого стоїть Шевченко як поет народний»), який був написаний в рік смерті Шевченка. Автор з великим пієтетом говорить про свого побратима Шевченка, про залишений ним слід в історії українського письменства. Відразу привертають увагу схвальні сентенції П. Куліша на адресу поета: «Шевченко нам явив поезію нашої життя народної. [...] Шевченко дав нам збагнути її глибину таємничу: визвав він перед наші очі забуту давнину українську [...], [...] дав нам усім праведний тон, як нам своє слово строїти. Високо над нами підняв Шевченко поетичне світло своє – і стало видно по всій Україні, куди з нас кожен мусить простувати» [3, 258]. Інше враження справляє його монографія «История воссоединения Руси» (1874–1877), в якій міркування Куліша щодо особи Шевченка суперечать попереднім його висловлюванням. У цій праці письменник дозволяє собі говорити по-іншому: «Никто не написал столько о Шевченке в похвальном смысле, сколько автор этой необработанной книги, но это не мешало ему видеть все недостатки распушенной музы Шевченка. Как необходимы были в свое время похвалы, так необходимо теперь показать медаль с обратной стороны. Если бы возможно было все произведения Шевченка пустить безразлично в дешевую распродажу по Украине, то само общество явилось бы на току критики с лопатою в руках: оно собрало бы небольшое, весьма небольшое количество стихов Шевченка в житницу свою; остальное было бы в его глазах не лучше сору, «его же возметает вѣтр от лица земли». Отвержение многого, что написано Шевченком в его худшее время, было бы, со стороны общества, актом милосердия к тени поэта, скорбящей на берегах Ахерона о былом умоизступлении своем [6, 278—279]». У цьому ж ключі П. Куліш називає музу Шевченка «полупьяною и

распущенною». С. Єфремов припускає, що діаметрально протилежні погляди Куліша могли бути мотивовані тодішніми політичними обставинами.

Розглядаючи листування та Шевченків журнал як джерело цінної інформації, яке проливає світло на історію взаємин Куліша і Шевченка, С. Єфремов вбачає послідовний розвиток кризи у стосунках письменників. Очевидно, найбільше дошкуляло Шевченкові, на думку С. Єфремова, Кулішеве «менторське опікування». «Кулішеві не вистарчало стільки такту, – пише С. Єфремов – щоб не напосідати занадто, не пригнічувати своїм впливом та своїми вимогами, іноді цілком слухними, іноді доктринерськими – і це викликало в Шевченковій психіці реакцію проти так підкреслених турбот за його. Ми не маємо фактів, що показували б, яким шляхом ішли їхні приятельські ніби стосунки до свого натурального кінця – холодности, але самий кінець бачимо ясно. Дружнє інтимне «друзе Тарасе», «brate Тарасе» та близьке «ти» перших листів з 1857–58 рр. міняється на офіційне: «Високоповажний Добродію, Тарасе Григоровичу» та далеким «Ви» в останніх листах із 1860 р.» [6, 283]. Академік, спираючись на власні спостереження й досліди, зробив неупереджені висновки й дав найбільш точну оцінку опозиції Шевченко/Куліш. «Обом їм було що взяти одному в одного, – зазначає С. Єфремов. – І вони брали, обопільно себе доповнюючи. І сама протилежність у вдачах, що кінець-кінцем розвела їх особисто, сприяла тим інтелектуальним впливам і тісно спарувала цих двох найвизначніших заступників української свідомости. І цих зв'язків не розірвано навіть загонистими вихватками Куліша проти свого великого сучасника: навіть бунтуючись проти його, Куліш усе ж перебував під його впливом, який зростав, можна сказати, пропорційно до бажання його скинути» [6, 285]. Оцінюючи стосунки Шевченка й Куліша, окрему ремарку стосовно цієї проблеми вносить І. Дзюба. «В радянському літературознавстві, – пише І. Дзюба, – починаючи від 30-х років, запанувала тенденція протиставляти Куліша Шевченкові, робити з них принципових ворогів («революційний демократ» і «родоначальник українського буржуазного націоналізму» та ін.)

[1, 168]». Як це, приміром, спостерігається в шевченкознавчих працях П. Филиповича. Він, на жаль, після гучних арештів наукової еліти в 1929 р., як зазначає В. Дорошенко, змушений був «міняти свої позиції й приставати до купки компартійних шевченкознавців, що будь-якими засобами намагалися спаплюжити науковий доробок С. Єфремова» [5, 212]. Таким чином, П. Филипович, «виконуючи «соціальне замовлення»» й викриваючи ідеї С. Єфремова, у статті «Шевченко в боротьбі з українською дворянсько-поміщицькою літературою (передмова до «Другого Кобзаря»)» загострює увагу і на проблемі стосунків Шевченка й Куліша. П. Филипович дорікає колишньому колезі, що той, з'ясовуючи природу взаємовідносин між Кулішем та Шевченком, ігнорує класовий чинник, який ніби є визначальним. У розумінні П. Филиповича, протиріччя між Шевченком і Кулішем полягає насамперед у їх класовій нерівності, бо вони є представниками «двох ворожих класів – поміщицтва та закріпаченого селянства» [5, 147]. Так вважав і В. Петров. Розглядаючи характер стосунків Куліша і Шевченка протягом 1843–1844 рр. у статті «Куліш і Шевченко», В. Петров з'ясовує, що вони були «досить нерівні» [4, 71]. В. Петров також визнає, що нерівність у взаємовідносинах двох письменників, була зумовлена насамперед їхнім соціальним станом: «Куліш і Шевченко любили й поважали один одного, але любов їх, скажемо словами російського поета, була «горестною и трудною». При всій щирості їх взаємовідносини ніколи не були лагідними й спокійними. Куліш і Шевченко були не тільки людьми різного виховання, але й представниками різних соціальних груп. Ця різниця виховання й походження позначилась на їх стосунках вже з першого знайомства» [4, 60]. І все ж з погляду сьогодення більш переконливою є думка І. Дзюби, який виснував: «Насправді Куліш розумів і цінував геній Шевченка, намагався сприяти йому в публікаціях, давав поради, які Шевченко нерідко визнавав слухними та враховував. Інша річ, що Куліш у пошуках адекватної відповіді на складну історичну реальність не відзначався послідовністю, його погляди драматично змінювалися (хоч було в нього й stále: насамперед його

«хутірний» аристократизм), – і на схилі свого віку він припускався несправедливих суджень про свого колишнього побратима (втім, слово «побратим», мабуть, не пасує до цього гоноровитого інтелектуала)» [1, 168 – 169]. Задовго до часу, коли зроблені ці висновки, ще не маючи доступу до всіх тих матеріалів, на які спирається І. Дзюба, ідею непримиренної ворожнечі обох письменників відкидав і С. Єфремов.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дзюба І. Тарас Шевченко. Життя і творчість / І. Дзюба. — К. : Києво-Могилянська академія, 2008. — 720 с.
2. Єфремов С. Провіянний Куліш // Літературно-критичні статті // С. Єфремов ; упор., передм. і примітки Е. С. Соловей. — К. : Дніпро, 1993. — С. 287—293.
3. Куліш П. Твори : в 2 т. / П.Куліш. — К. : Дніпро, 1989. — Т. 2: Чорна рада: Хроніка 1663 року; Оповідання; Драматичні твори; Статті та рецензії / підгот. тексти, упоряд. і склав приміт. М. Л. Гончарук. — 1989. — 586 с.
4. Петров В. Куліш і Шевченко / В.Петров // Шевченко та його доба. Зб. 1. / під ред. акад. С. О. Єфремова, М. М. Новицького і П. П. Филиповича. — Держ. вид-во України, 1925. — С. 57—79.
5. Филипович П. Шевченкознавчі студії / П. Филипович. — Черкаси : Брама. Видавець Вовчок О. Ю., 2002. — 220 с.
6. Шевченко Т. Повне зібрання творів / Т. Шевченко ; під загальною редакцією акад. С. Єфремова. — К. : Вид. УАН, 1927. — Т. IV. Щоденні записки : Журнал : Текст. Первісні варіанти. / коментарій, ред. і вступна ст. С. Єфремова. — 1928. — 787 с.

МЕЛЕНЧУК О. В.

**С. ЄФРЕМОВ ПРО ВЗАИМООТНОШЕНИЯ Т. ШЕВЧЕНКО И
П. КУЛИША**

В статье исследовано рецепцию С. Ефремова отношений Т. Шевченко и П. Кулиша. Выяснены причины сложности их отношений сквозь призму интересов и идейно-эстетических взглядов.

Ключевые слова: антагонизм, наклоны, противоречия, социальное неравенство.

MELENCHUK O.

**S. EFREMOV ABOUT RELATIONSHIPS BETWEEN T. SHEVCHENKO
AND P. KULISH**

This article explores the reception S. Efremov relations Shevchenko, P. Kulish. The reasons for the complexity of their relations through the prism of interests and ideological and aesthetic views.

Key words: antagonism, slopes, conflict, social inequality.

Стаття надійшла до редколегії 27.11.2012